

ЖЕСТОКИЯТ СВИДЕТЕЛ

Панко Анчев

Кольо Рачика не е от лицата, които движат действието в романа „Иван Кондарев“. Той е пасивен: герой не на действието, а на съзерцанието. Защото Рачика е поет, т. е. свидетел на времето, в което се развиват събития от изключителна важност за историята на България.

„Свидетел на събития“ все още не означава всичко, което е Кольо Рачика. Той наблюдава и изучава, характеризира и преценява, претегля на свой кантар всеки, открива сам за себе си вечните истини, за да ги изрази един ден (този ден го няма в романа) в художествено произведение. Рачика е „жестокият свидетел“, защото е дете, никому нищо не прощава, нищо не изпуска от погледа си. Той освен това е и в двата „лагера“ — симпатизират му и Кондарев, и Христатиев. Ще го видим винаги когато се случва нещо изключително, нещо страшно, нещо потресаващо. Рачика е съединителната връзка между Христатиев, Кондарев, Сиров, Корфонов и учителя Георгиев. А точно между тях са идейните конфликти, идейните противоречия. Те са и „естетите“, и „революционерите“, и „съзидателите“, и „нарушителите“. Във всеки един от тях има нещо „рачиковско“; у Кольо също има по нещо от тях...

Първото появяване на Кольо Рачика в романа е твърде характерно: „Клубът беше пълен. Край стените разговаряха и пушеха чираци, шивашки калфи, чиновници и гимназисти. Между тях *снoveshe* гимназист с черни, живи очички и с остро лунесто лице. Сламеножълтите му дрехи никак не отговаряха на черната, смазана фуражка, килната назад. Той пушеше с грамадно цигаре, направено от боров клон“¹ (т. I, с. 48, курс. м., П. А.).

Екстравагантността на Кольо Рачиков е първият израз на бунта и презрението му срещу морала и порядките на обществото. Той всячески се стреми да се отграничи от него, да изрази по някакъв начин недоволството и превъзходството си. Но това е по-скоро външна демонстрация, човешките му симпатии са все пак на страната на обикновените хора. „Той е поет и не е предубеден“ — казва за него в една анкета Емилиян Станев² и това определение е особено точно. Непредубедеността му позволява да се движи между идейните противници, да се изповядва пред тях и да слуша техните изповеди, но да не взима определена страна, да не се ограничава с едни или други идейни крайности, а да изучава хората, да ги преценява и да търси постоянно някаква „надобществена“ истина.

И все пак кой е Кольо Рачика?

Мисля, че това е един странен „Робинзон“, който постоянно бяга от хората, но и постоянно се стреми към тях. Съдбата му е съдба на поета — да бъде из-

¹ Всички цитати са от 3. изд. на „Иван Кондарев“. С., 1971.

² Иван Сарандев. Емилиян Станев. С., 1977, с. 60.

мъчван от хората, да ги презира и ненавижда, но да не може без тях. Докато ги ненавижда, той е творец; изчерпването на вдъхновението сваля художника отново на земята, връща го на ежедневието и тогава той започва да изпитва мъките на обременената материя. Но „ненавистта“ му не е мракобесна — тя е по-скоро своеобразна отчужденост на един духовен човек, търсещ единението, самотата и самозабравата на природата. Но той не може вечно да бъде дух. Нему са нужни други същества, за да поддържат съществуването му. Унижаван от баща си, измъчван от „неблагодарната“ Зоя, Кольо Рачика изпитва все пак някакво наслаждение от тези терзания. Не казвам, че това е перверзия, защото, оставяйки се на „нищите духом“ да го тъпчат, той в същност създава проблемите на своята поетична душа. Кольо смесва реалността с литературата и обратно, в ежедневието си живот той иска да се прояви като литературните герои, които го вълнуват. Такова смесване е винаги смешно за околните. Те рядко разбират защо един нормален човек мечтае да бъде действителният Нилс Люне. Конфликтите в живота са много повече, за да е нужно да се търсят извън него. Но как да разбере това Кольо Рачика. Със свойствения за всеки творец егоизъм той оценява и приема единствено себе си. Всичко друго е скверно, недостойно за измъчената му и без това душа. Ала тази душа не смее да отвърли в един замах всичко. Това най-напред е ужасно трудно, а после е и нежелателно. Защото поетът предпочита постоянните терзания пред решителното действие. У Кольо е вродена страстта към страдания, което показва, че той съвсем не е книжен. Книжно е пресилването, позоваването на определен литературен герой, но ми се струва, че всяко поменаване на литературен образец е по-скоро случайно съвпадение, отколкото пряко следване на примера.

Бедният Кольо — той се чувствава роден за аристократ, за среда, в която единственото занимание е размишлението върху човешкия дух. Роден за красива любов, за прекрасни жени и хубави книги! Вместо това съдбата му е отредила да бъде син на един грубиянин, да броди по улиците на малкия град, да се унижава, да получава всеки ден незаслужени присмехи. Но кому се дава лесно прекрасното? Още повече в един забутан край, където единствената интелигенция са учителите и съдебният следовател. Още тук писателят Емилиан Станев е осъдил своя герой. Присъдата обаче, вместо да го накаже, го стимулира към необходимото съзерцание, към жестокото и единствено вярно свидетелство. Изострената чувствителност и наблюдателност на Кольо са художествени феномени. Това разбират и Кондарев, и Христатиев. И макар че му се надсмиват, те се и страхуват от него. Защото той ще съхрани спомена за тях и ще го разкаже на следващите поколения. Те се мъчат да го спечелят на своя страна. Но поетът е волна птичка — сам си избира гнездото. Той ще се лута между двамата, ще участва във въстанието, но пак ще остане над всичко, за да го запомни. И с това ще ги надхитри. Особено Христатиев. . .

И Кондарев, и Христатиев виждат в Кольо своя собствена проекция. Мисля че и двамата се лъжат, като откриват повече прилики, отколкото са те в същност. И тримата минават през мъчителните лутания на българския интелигент след Първата световна война, но Кольо е по-скоро рожба на завършения декаданс, отколкото на същите идейни търсения на нашата интелигенция. Него го влече мистичното, нездравото, изключителното — това е впрочем и романтичният идеал на декаданса.³ Но в същността си Кольо е носител на здрави живителни сили. Той не е толкова объркан, колкото са били и Кондарев, и Христатиев. Вярно е, че той няма още политически принципи, но моралните му позиции са

³ В студията си „Ляво поколение“ (и най-вече в главите „Идейна безпътница, лутане, изграждане“ и „Факти и наблюдения в гимназията“ Иван Мешков проникновено и точно открива и анализира причините, породили типа личност, който е много близък до Кольо Рачика. Вж. Иван Мешков. Очерци, статии, рецензии. С., 1965, с. 19—43.

чисти и хуманни. („Не е важно какъв ще стана, а как ще живея, разбираш ли?“ — казва той на баща си.)

Като всеки истински творец Кольо Рачиков се измъчва най-вече от проблема за любовта. „Светът е трагичен, защото е двуполов“ — ето една истина, която не е откритие на Кольо, но е негова, защото е почти осъзната. Пробуждащата се плът на младия човек започва все по-остро да чувствава двуполовостта на тоя свят и да си обяснява всички нещастия с физиологията. Този „зелен“ български Фройд не само понася нещастieto на света, но и разсъждава за него. И заедно с това се стреми да разкраси „прозата“ на физиологическите страсти с размишления за любовта. Любовта е светлият идеал на младежа. Тя е другият източник на неговите страдания; тя е другата му опора в съпротивата срещу злото и насилието. Младият Рачик живее в света на идеалните неща, в света на светлите помисли и заниманията на духа. Поради това той заслужава да бъде щастлив в любовта, но безкрайната му непрактична свенливост е пречката да понася присмехите и обидите на госпожицата, в която е влюбен. Не бих казал, че самата му любов е книжна и неестествена. Фактът, че разбира драмата на половите, говори, че представите му за жената и отношението на мъжа към нея са напълно реалистични. Всички знаят това, но не всички имат смелостта да покажат влечението си към дамата на сърцето. Кольо все пак го показва, но възвишеният стил явно не е най-подходящият. Какво би могъл друго да направи той. Плътта го мъчи, душата му страда — би трябвало тогава да бъде напълно доволен. Но нима страданието е раждало някога хармония? То изостря чувствителността, подготвя сетивата, но трябва да си силен, за да устоиш на изгрящата му мощ. Страданието на Кольо Рачика все още не е изпепеляващо, не е трагично и фатално. Но то е възможност да погледне и да види света в неговата реална сложност. Засега жената за него е и плът, и представа. Това смесване на истинското с измисленото поражда и лабилността у героя. Той все още си мисли, че всички жени са еднакви, и то точно такива, каквито ги описват в книгите. Или по-точно той усеща инстинктивно какво представлява жената, но предразположението му към страданието го кара да предпочита измисления образ. Едва по-късно, в края на романа, той ще се докосне до плътта на жената и ще почувствува (макар ненапълно и в съвсем неподходящ момент) нейната друга прелест, но това само ще засили и без това постоянното му чувство за вина.

Болезнени натури като Кольо Рачиков са в непрекъсната треска от съзнанието, че извършваното от тях е неморално. Че причиняват някому зло, че са непълноценни. И това ведно със самочувствието на богоизбран, на отличаващ се от нищите духом. За тях животът е предопределен от съдбата и нищо не може да промени нареденият от нея ход на нещата. Щом си орисан да страдаш, да понасиш „световното зло“, трябва да се примириш. Но как, когато всички край тебе ти се присмиват, когато те унизяват... Кольо не признава такова страдание. Унижението е срамно за хора като него. Той е готов да бъде нещастен влюбен, но с мъка понася необходимостта постоянно да моли пари от баща си или да бъде бит от него. Може би поради това търси компанията на Христатиев и Кондарев. Те са все пак фигури в обществото, фактори в ставащите бурни събития. Привлекателен за младия човек е и Анастаси Сиров — анархист и следователно коренно различен от останалите. Кольо не вижда в тях човешкото, ординерното — ако те с нещо проявяват тези си черти от характера, това би било безкрайно разочарование. Колко наивен е все пак поетът. Как странно е устроен неговият мир, в който няма място за низкото... От висотата на нравствения максимализъм е лесно да се съди и Кольо щедро е раздал присъдите си. Ала за Христатиев, Кондарев и Сиров той не е така категоричен. Прямо учителя Георгиев —

неговия духовен водител — младежът е справедливо снизходителен, но останалите трима са енигма за него. И това също е странно. Творецът борави с естетически категории — той често смесва реалността с фантазията (така е не само с любовта). Ала тези хора са нещо повече от категории, които той лесно разбира и осъзнава. Те го превъзхождат със силата на духа, с порива си, с преследването на една цел, която и тримата определят като справедлива, човечна и в името на красотата. Кольо трудно ще ги различи един от друг, защото в основата си техният идеал, непроуян, недиференциран и прикрит от демагогията, е хармонията в обществото. В името на този идеал живее, без да се съобразява с повелите на времето, Кольо Рачиков. Дори в убийството на доктор Янакиев, на което е неволнен свидетел, той вижда нещо мистично. Ужасното престъпление има друг смисъл за него, защото е посветен в страшна тайна. Всички са потресени и изпълнени със състрадание към човечния лекар, а Кольо тръпне: той е видял и познал убиеца. В престъплението на анархиста Сиров той вижда нова причина за собственото си страдание и това го изпълва с някаква мистична симпатия към убиеца. В неговата етична система престъпникът е страдалец, защото е стигнал до престъплението в резултат на дълги и мъчителни душевни терзания. Кольо не може да отсече изведнъж: този е убиец на невинен човек, значи заслужава най-строго наказание. Това е присъщо на трезвия и все пак жесток човек. Хора като него са състрадателни към всеки, който по една или друга причина е преследван и заплашен. Това състрадание веднага го разграничава от Кондарев и от Христакиев, но му придава очарованието, което имат само поетите. За да оправдае слабата си воля, Кольо си приписва благоволенieto на съдбата, посветила го в страшното съзаклятие. В същност тя само му е дала едно силно преживяване, което болният му мозък преувеличава. Преувеличава, защото е устроен да вижда мистерията, а не да отчита реалното значение на нещата. По подобен начин реагира и учителят Георгиев. Но той умее да се владее, а зрелостта на дългогодишния опит, загрижеността и отговорността за постъпката, в която се чувства в известна степен съучастник, му помага по-трезво да анализира и дори да осъжда. . .

Съдбата на Кольо е странна. Винаги съм се чудел откъде иде чувството за духовно величие у хора, които живеят в дълбока и глуха провинция и чиито бащи са почти неграмотни. Какво е това бурно развитие на нацията, какви са тези огромни крачки, които сме правили по пътя към Европа. Път пращен, тесен, каменист. . . Но чудното е не толкова самочувствието на сина, а презрението му към родния баща. Синът се срамува от баща си, че не е чел Пшибишевски и Арцибашев, че се занимава с прозаични и обидни за интелигента неща, че мисли за храна и дрехи, за пари и сделки. Бащата обаче е не по-малко краен в чувствата си към сина. За него той е пройдоха, нехранимайко, безполезен човек. И наказанието му е далеч по-жестоко от презрението на сина. Здравият човек, човекът на труда и грижите (а това значи и на грубите сметки), никога не гледа с добро око на празните занимания като четенето, писането и размишленията за духа. Синът ли е отишъл толкова далеч или бащата е останал много назад? Но в единия и другия случай те са рожби на едно време, на едно явление, на едни и същи нрави. За младия Рачик това противоречие е най-унизително, защото последните изтърпява само той. То го спъва във възвишените му помисли, прекръшва полета на въображението. Ала мисля, че сцените на бащината грубост са необходими в израстването на Кольо. Не съм сигурен дали романтизмът на младежа не би стигнал до отявляване „монархизъм“ (по известния афоризъм), до пълно презрение към всичко, което не се съобразява с желанията му. Духовният аристократизъм на Кольо Рачиков засега е само копнението на слабия и деликатния. Ала кой ще гарантира, че един ден тези

копнения няма да се изродят в същото грубо насилие, което той така ненавижда. Искам да кажа, че „педагогиката“ на бащата не само принизява, но и отрязва. Защото само така Кольо няма да забрави, че нищо не е възможно без грубата реалност. В случая конфликтът между сина и бащата не е социален конфликт. Той е само едно противоречие вътре в семейството, но за човек като Кольо Рачиков то има огромен смисъл. Като правило разправите с баща му идват винаги след възвишените му помисли за любовта или природата. И от това му става още по-тежко и уничително. Мъката се увеличава и от безсилието на Кольо, от невъзможността да се прояви като истински мъж. Меланхоличният човек е безволев, но безволието често го предизвиква към жестоки помисли, към отчаяни постъпки. Той мрази баща си, мрази насилието и безпардонността. Ала Кольо е също безпринципен. Защото той би трябвало веднага да разбере значението на ненужното убийство, извършено от Анастаси Сиров, което е също така израз на отричането от Кольо насилие. Разликата между анархиста и бащата според Кольо е, че единият действа срещу него самия, а другият е забутен в тайнство и мрак — „душата му е заблудена“. В убийството Кольо вижда проява на сили, които у него не съществуват, и това го изпълва със страхопочитание. Може би това е една от причините да се отнася с такова уважение и малко със страх и към Христатиев. Въобще всяко съчетание на противоречия го респектира, макар че у съдебния следовател той също вижда елементарност и кука демагогия. Ала властта, с която е облечен, насилието, което проявява, и отвлечените разсъждения за душата и музиката са примамките за Кольо. Все пак увлечението не идва така бързо и просто: „Той (Кольо — б. м.) познаваше Христатиев и тайно му завиждаше за неговата елегантност, но я смяташе „празна работа и контешики фали“. „Нищо не разбира от тая велика скръб и всичко е клопка. . .“ (т. II, с. 311). Естетът веднага оценява онова, което сам няма възможност да притежава (елегантността), но другият критерий е по-важен („нищо не разбира от тая велика скръб“).

„Велика скръб“! — всяко време си има свой възвишен жаргон, с който се мъчи да изрази душевните си пориви. Този жаргон невинаги съдържа такива възвишени и поетични думи като скръб например. Но в случая дори само думата е достатъчна, за да възстановим с най-големи подробности епохата на хора като Кольо Рачика, Кондарев и Христатиев. Тази дума ги обединява, споделя ги, макар че понятието, което тя изразява, е по различному тълкувано и разбрано от тримата. Но във „великата скръб“ на Кольо Рачиков и Кондарев, и Христатиев с основание виждат своята неосъществена и отречена младост. Подчертаваната от тях близост с Кольо е едно оправдание за новия път, който са поели. Има нещо много интересно и според мене необяснимо във факта, че двама политически дейци (а Христатиев и Кондарев са политически дейци) в ранните си години са се увеличали в размисли за отвлечени понятия. Те са вярвали в силата на духа, в пречистващата мощ на скръбта, в самотата на духовния човек. . . Различни причини са ги накарали да отрекат прежните си заблуди, но и у двамата е останало нещо от свена пред душевната чистота. Сега те имат други цели, но и за двамата Кольо е катарзис, душевно очищение.

И все пак мисля, че Кольо Рачиков стои по-близо до Христатиев, отколкото до Кондарев. Близостта е в онова чувство, в онова дълбоко разбиране на природата. Може би само Костадин Джулунов чувства така органически природата, но той малко разсъждава за нея, рядко се замисля за нейната мистична сила. Той е неделима част от естествената среда — Христатиев и Кольо са „интервенти“ в нея. Затова и удивлението им е така подчертано (най-ярко това е показано в гл. 9, ч. 3 от романа). Срещата в лозето на Христатиев е един философски разговор за природата и музиката, за ползата от нещата, за изкуството и обществото. Дватамата употребяват различни думи, но говорят за едно и

също и може би мислят по един и същ начин. Защото и двамата предпочитат метафизиката — Христатиев е повече свързан с реалните стойности и поради това е по-покварен от Кольо, но и той се домогва до метафизиката на момчето. И за него залезът излъчва нещо мистично и загадъчно, но той по-лесно си обяснява загадките. Кольо забулва всичко в мъглата на отвлеченото разсъждение — простотата е философска категория, която не му се удава в практическия живот. Но дарбата му да чувства и да се наслаждава на красотата е по-голяма от тази на Христатиев. Съдебният следовател се мъчи да сведе категориите на метафизиката до езика на понятията на ежедневието — Кольо предпочита или пък въобще не умее друго, да остане в кръга на необяснимото и необясняемото. Така светът е все още загадка, която може да се почувствава, но не и да се изрази. Красотата е жестока и измъчва. Христатиев недоумява: той е естет, но заниманията му с изкуство са чисто дилетантство. Роденият художник е Кольо — иначе би ли разбрал, че красотата е жестока. Осъзнал това, той наивно ще попита Христатиев: „Вие май особено живеете, господин Христатиев“ — и с това ще го осъди. Тръгвайки от „неморалната“ природа, Кольо „слиза“ в етиката, за да отграничи доброто от злото, страданието от радостта. Тук той е истинският поет и философ, защото е естествен и обикновен. А Христатиев недоумява: „Що за човек беше това хлапе — чудак или хитрец?“ Мисля, че Рачика е и чудак, и хитрец едновременно и Христатиев вярно е уловил неговата двойственост. Макар че, като го нарича така, той в същност иска да го унизи.

Кольо Рачика е пасивна личност. Или по-точно той е пасивен в действията си, остава се на събитията, като мисли, че така е повелила съдбата. Но активен в наблюденията си, той натрупва множество впечатления, които трябва да бъдат споделени и премислени. Самотният му живот и чувството му за превъзходство над останалите го отделят от хората, лишават го от приятели. Той не може да споделя, а само разговаря и размишлява. Затова и любовта към Зоя (тя все ми се струва, че е въображаема, защото нито веднъж не се показва, за да я видим) е един чудесен повод да се отърве от множеството си мисли и идеи, от многобройните си впечатления. Нему е нужен, безкрайно му е нужен отдушник. Светата любов към идеалното същество е красив катарзис. И писмата следват едно след друго. Не към жената са адресирани те, а към великия събеседник, към умния човек, към духовно сродения. Стеснителният Кольо е така словоохотлив в писмата си, така разточителен, че сякаш ги пише някой друг. Тези писма са и литература, заместваща засега истинските художествени творби на младия Рачиков. Затвореният в себе си младеж преодолява себичността на натурата си чрез словото, но няма това ще му донесе радост или удовлетворение. По-скоро увеличава мъката. И му носи нови неприятности и страдания. Просто е нелепо, че писмото му, писано през нощта на убийството, попада в чужди ръце и става свидетелство в съдебното дирене. Излиянията на Кольо трябваше да имат друга, по-справедлива участ. А вместо това неособено чистото око на съдебния следовател ще ги преценява и съпоставя с известни факти. Недомлъвките, изразяващи стреса и покрусата, ще монтират уликите срещу Анастаси, но те ще въвлекат Кольо в мрежата на закона и ще го принуждават да свидетелствува обективно и вярно. А точно това той не може да извърши. Защото е призван да бъде свидетел от друг характер. Той вижда в убийството литературния мотив за престъплението и неизбежно следващото наказание. Но в разсъжденията му има твърда категоричност и упоритост. Всяка мисъл на Кольо, колкото и абстрактна да е, колкото и да е насочена към идеалните неща, е изказана с такава убеденост и нетърпимост към възможното възражение, че е чудно как свенливостта и безкомпромисността съжителствуват в един човек. В разговора си с Христатиев на лозето Кольо ще повтори пис-

мото си, но тогава той няма да бъде така рязко категоричен. В диалога поетът е несигурен и винаги оставя впечатлението за обърканост и готовност за съгласяване с опонента. Писмото се пише в усамотение, в часове на духовно просветление и тогава именно се осъществява творческата личност. И това е единственият начин да се отреагират всички комплекси на слабата и пасивна личност. Смотата е страдание, но и утеха, изход, просветление за този, който е слаб срещу хората, който няма друго оръжие освен словото.

Кольо застава на страната на въстаниците, но без никакъв ентузиазъм, без желание да бъде герой. У него заслепението е невъзможно, защото той има своя представа за същността на човека. Ала жаждата му за промяна, надеждата, че хармонията и справедливостта ще дойдат в резултат на въстанието на угнетените, го изпраща естествено на страната на народа. Подбудите му са морални, а не социално-политически. Ще си позволя грубото сравнение, но то е естествено: има нещо общо (за Кольо, разбира се, не въобще) между въстанието и убийството на д-р Янакиев. Кольо би могъл да тръгне с Христатиев срещу Кондарев, но вродената му симпатия към онеправданите и следователно към по-слабите го тласка срещу властта. Душата на народа е също така тайнствена и сложна като душата на Анастаси Сиров. Нему е неясно защо се вдига народът на бунт — дали не защото народът е воден от „безсилие пред безколичната и може би безцелна трагедия на живота“. Но когато идва крахът на въстанието, той вижда, че това не може да го утеши. Жестокостта отново е победила. Жестокост не на справедливия гняв, а на сляпото отмъщение. Кольо се гневи на пасивността на народа, макар че неговата активност би била също придружена с насилие и жестокост. След разгрома, след непоносимите картини с убийството на инвалида Харалампи, убит от тъпите власти, Кольо решава нещо много важно. Решението е също израз на анархистичната му воля; „Кольо летеше в това лъчезарно море и се вричаше, че отсега нататък не ще тъжи за нищо, *никому не ще принадлежи* и от нищо не ще се плаши. „Ето това е то, което съм дирил и в което съм вярвал, че съществува. Най-сетне го намерих завинаги. Но що е то?“ — питаше се той и когато тоя въпрос изникваше в съзнанието му, чувствуваше, че се усмихва на неговата безсмисленост, и така си се отказваше да дири отговора“ (т. II, с. 463).

Във всички обстоятелства Кольо е поет. Когато хората се заети със спасението си, когато властите са опиянени от победата си, а ръководителите на въстаниците са изправени пред проблема за моралната отговорност, която носят пред народа, Кольо размишлява за духа, за своя морал, за красотата и вечната природа. Размишленията го поставят вече над събитията. И поради това аз го наричам „жестокият свидетел“. Егоизмът му има оправдание в бъдещето, във вечността дори, но за момента е страшен и като че ли безчовечен. Парадоксът в душата на твореца се проявява още веднъж, но иначе поетът щеше да бъде като другите. А нима това е целта на въстанието. Ето защо то ще му прости!

Щом не намира потвърждение на абстрактните си дирения, Кольо Рачиков моментално се отказва от съучастие. Меланхоличен тип, той бързо се отчайва: смяната на настроенията е характерна черта на нрава му. Ала дори и уплашен до смърт, той не губи естетическото си чувство — впечатление му прави не толкова жестокостта на отмъстителите, а колко е грозно всичко. Т. е. нравствените категории са заменени с естетически. Загубил опора в доброто и красивото, Кольо трябва вече да живее по друг начин. Въстанието е оня страшен миг, когато си задава въпроса: „А сега накъде. Как да живее по-нататък?“ В същност Кольо Рачиков е загубил удивлението си, загубил е наивния си ентузиазъм, но е спечелил реализма, трезвостта, суровостта. Животът му след

въстанието, след изтъпяното унижение да бъде спасен по милост от Христатиев, ще бъде труден, но не е мъчно да си го представим. Едва сега този млад човек разбира предназначението си, отредено му от съдбата. Той ще вземе перо и хартия, за да опише преживяванията си, да съхрани паметта на възторга и ужаса. „Поклон на тебе, сладка земльо, и на тебе, сияещо небе, поклон на вас, мъченици в тая нощ!“ — ще възкликне Колю в края на романа и това ще бъде неговото просветление. Просветление на творец! Творецът трябва да живее, за да живеят и Кондарев, и Костадин, и Корфонов, и Христатиев. Да живеят като типове на една епоха, която не се изчерпва с отрязъка на десетилетията, а хвърля отпечатък и след себе си. . . Епоха, чийто литературен свидетел е призван един ден да бъде Колю Рачиков.